

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכיאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לא

מתלמידיו של אהרן עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש

עורכים

דניאל באיאריץ, ורד נעם וישי רוזן-צבי

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
פרופ' דוד אסף, פרופ' יורם כהן, פרופ' משה מורגנשטרן,
פרופ' ישי רוזן-צבי, פרופ' יובל רוטמן, פרופ' דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: ד"ר עומר מיכאליס

עריכת לשון: שרה פוקס

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"א

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל

בעטיפה: אהרן כהן גדול. פרט מציור קיר בבית הכנסת בדורא אירופוס, המאה השלישית

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

פרופ' אהרן שמש

תוכן העניינים

11	רשימת המשתתפים בכרך
13	פתח דבר
15	רשימת הפרסומים של אהרן שמש
	שער ראשון: מקרא ומגילות
	עדות, אזהרה והשבעה: בין המקרא לחז"ל
23	אורית מלכה
	קריאה חדשה במגילת מקצת מעשי התורה
67	ורד נעם
	עיון ב־4Q159
91	כנה ורמן
	שער שני: מן הבית השני אל התנאים
	טומאת הממזר ו'נדת אנוש': בין ספרות קומראן לספרות התנאים
129	ידידה קורן
	מצוות פורים בימי הבית השני ובספרות התנאית: פרקים בתולדות ההלכה
169	משה בנוביץ
	הכל מוכן לשבת? בין ספרות בית שני לספרות התנאית
195	יואל קרצ'מר־רזיאל
	ישוע, הפרושים והתורה שבעל פה
229	דניאל באירין
	שער שלישי: עריכה ונוסח
	אכילת פסחים לא קתני: עיון בנוסח המשנה הראשונה במסכת ברכות ובִּהְרָכְבָּה
251	שלמה נאה

	לחקר עריכתן המגמתית של סוגיות: עיון בשלוש סוגיות בפתיחת בבלי סנהדרין
277	מנחם כהנא
	הגוי, החשוד ו'אחרים' אחרים: תהליכי עריכה, הלכה וחברה בתוספתא
315	חנן מזא"ה
	ממראית עין לחשד ובחזרה: מעברים בטעמי הלכה בפאה ובחנוכה
349	אהרן עמית
	שער רביעי: בין משנה למדרש
	שפת המדרש
367	משה הלברטל
	הגדות על דופי
381	עדיאל שרמר וישי רוזן־צבי
	עיר מוקפת חומה: על תיאורי הבאת הביכורים במשנת התנאים
411	הלל מאלי
	מה חידש רבן יוחנן בן זכאי בדין 'חדש'? תקנה ותולדות פרשנותה
451	דוד הנשקה
	שער חמישי: ספרות התנאים במבט בין־תרבותי
	בין יחיד לציבור ובין דם לבשר: פניו הכפולות של קורבן הפסח
481	מירה בלברג
	אישה הרה היוצאה ליהרג – גלגולו של פולמוס
505	יפעת מוניקנדם
	מספרות ההלכה הקדומה לחוק הרומי: לתולדות התהוותם של פרקי בבא מציעא
541	יאיר פורסטנברג
vii	תקצירים באנגלית

ממראית עין לחשד ובחזרה: מעברים בטעמי הלכה בפאה ובחנוכה

אהרן עמית

אלו דברין שאדם אוכל מפירותיהן בעולם הזה
והקרן מתקימת לו בעולם הבא:
כיבוד אב ואם, וגמילות חסדים,
והבאת שלום בין אדם לחבירו,
ותלמוד תורה כנגד כולם.
מאמר זה מוקדש לעילוי נשמת ידידנו אהרן,
זכרו לברכה.

אהרן שמש ז"ל הקדיש מחקר מרתק ודיון מפורט ב'דברים שאין להם שיעור' – משנה, פאה א, א בתורת התנאים. הוא השווה בינם לבין ההלכה הכיתתית במדבר יהודה, והעלה את האפשרות שמצוות שהיה להן שיעור במסורת ההלכתית הקומראנית הפכו ל'דברים שאין להם שיעור' בתורת חז"ל.¹ העיון שלי במאמר זה מתרכז באחד הדברים הללו שאין להם שיעור, מצות פאה, ובקשר שנוצר בינה לבין הלכות חנוכה בבבלי, שבת כג ע"א. קשר בין הלכות חנוכה לבין הלכות זרעים אינו מובן מאליו, אך ראוי לציין שבשתי סוגיות נוספות מסוגיות חנוכה בבבלי שבת, הממוקמות בבבלי סמוך לפני הסוגיה שתידון כאן, מובא במהלך הדיון חומר תנאי מהלכות זרעים, תוך כדי השוואתו להלכות חנוכה, או במסגרת פיתוח של הדיון בענייני חנוכה.² הסוגיה שתידון במאמר זה היא אפוא הדוגמה השלישית ברצף הסוגיות בעניין חנוכה בבבלי שבת המביאה חומר מסדר זרעים.

1 אהרן שמש, 'דברים שיש להם שיעור', תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 387-405.

2 המאמר הזה עוסק בחומר התנאי בעניין פאה המובא לקראת סוף היחידה על חנוכה בבבלי, שבת כג ע"א-ע"ב. סמוך לפני כן יש שתי סוגיות נוספות שהן חלק מסוגיות חנוכה בבבלי שבת, ובהן מוזכרים ענייני זרעים במסגרת הדיון בחנוכה: אחת בעניין מעשר שני והאחרת בעניין דמאי. לשתי הסוגיות הן מבנה דומה: הראשונה (שבת כב ע"א-ע"ב) דנה במחלוקת רב ושמואל בעניין הדלקה מנר לנר, ובמסגרת הדיון מובאת קושיה המיוחסת לרב אויא:

במאמר זה נדון תחילה בחומר התנאי על הלכות פאה, המובא בבבלי שבת ובמקבילותיו בספרא, בתוספתא ובירושלמי, במטרה להכריע בשאלת הניסוח המקורי שלו, ובדרך התפתחותו. לאחר בירור זה, נתאר כיצד המסורת על הלכות פאה שולבה בסוגיה בבבלי שבת, ונדון בשני שלבים שונים בהתפתחות הברייתא בהקשרה בבבלי: בשלב הראשון הומרה הלשון 'מראית העין' שבמקבילות ללשון 'חשד', ובשלב השני הומרה הלשון 'חשד' באחד מעדי הנוסח, כתב יד פרידברג, באזכור הראשון בברייתא, בחזרה ללשון 'מראית העין'. נזהה את שני השלבים הללו עם שני שלבים שונים בגיבוש הטקסט התלמודי: פעילות 'העורכים' ופעילות 'הגרסנים'.³ יש להבחין בין שני השלבים הללו, שעניינם גיבוש הנוסח של התלמוד, לבין השלב של פעילות הסופרים, שברך כלל ביקשו למסור נוסח קיים בדייקנות. דוגמה זו חשובה במיוחד, שהרי היא עוזרת לנו להבין לעומק הן את ההתהוות של החומר התנאי בשלבים המוקדמים לפני שילובו בתלמודים והן את ההתפתחות של החומר התנאי בשעה שהוא שולב על ידי בעל הסוגיה לתוך הדיון בבבלי. זאת ועוד, הדוגמה הזאת מצביעה על שלב נוסף בהתפתחות לשונות תנאים: היא מראה כיצד חומר תנאי ערוך במתכונת הסופית בחיבור תנאי חוזר ומשפיע על נוסח התלמוד אפילו אחרי עריכתה הסופית של הסוגיה התלמודית.

כאמור, בטרם נעבור לעסוק בשלבים אלו של פיתוח הברייתא בבבלי, נשווה בין הברייתא שבבבלי לשלושת הגיבושים הנוספים של המסורת בספרות חז"ל:

'מתיב רב אויא: סלע של מעשר שני אין שוקלין כנגדו דנרי זהב, ואפילו לחלל עליו מעשר שני אחר'. לברייתא זו מקבילה בתוספתא, מעשר שני א, א (מהדרות ליברמן, עמ' 243): 'מעשר שני אין מוכרין אותו ואין ממשכנין אותו ואין מרהינין אותו ואין מחליפין אותו ולא שוקלין כנגדו דינרי זהב אפילו לחלל עליהן מעשר שני'. הסוגיה השנייה (שבת כג ע"א) דנה בברכת המצווה על נר חנוכה, ומובאת בה קושיה המיוחסת לרב עמרם: 'מתיב רב עמרם: הדמאי מערבין בו ומשתתפין בו ומברכין עליו ומזמנין עליו, ומפרישין אותו ערום ובין השמשות'. מדובר במשנה, דמאי א, ד (ראו משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתבי-היד של המשנה ועם השוואות להבאות מהמשנה בחז"ל, גאונים וראשונים, ירושלים תשל"ב, עמ' קעב).

3 במונח 'עורכים' כוונתי לעורכים של הסוגיה בבבלי שיצרו את הסדר ואת התוכן של הדיון, מה שמכונה 'ס'תם התלמוד'. בשלב זה סביר להניח שהתוכן של הסוגיה נמסר על פה. עורכים אלו התבססו על מקורות קיימים, אך עיבדו ושינו אותם כדי להתאים את החומר לסוגיה המקומית. במונח 'גרסנים' כוונתי למוסרי התלמוד שפעלו אחרי שהתלמוד נערך סופית. גרסנים אלו פעלו בבבל בתקופה הבת-תלמודית, ולעיתים אנו מוצאים פילוג שיטתי בין עדי הנוסח ששרדו, שמעיד על פילוג קדום בבבל; ראו א' עמית 'שני ענפי הנוסח של פרק "היה קורא" בבבלי ברכות ותרומתם להבנת תולדות העריכה של הבבלי', תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 223-226.

	תוספתא, פאה א, ו (על פי כ"י וינה)	בבלי, שבת כג ע"א דפוס שונצינו	ספרא, קדושים א, ה על פי כ"י וטקן 66	ירושלמי, פאה ד, ג (יח ע"ב)
א.	אמר ר' שמעון מפני ארבע דברים לא יתן	התנא' א"ר שמעון בשביל ד' דברי' אמר' תור'	וכן היה ר' שמעון או' בשביל ארבעה דברים לא יתן	תני בשם ר' שמעון מפני חמשה דברים לא יתן
	אדם פאה אלא בסוף: מפני גזל העניים, ומפני בטול הענין, ומפני מראית העין, ומפני הרמאין.	להניח פיא' בסוף שדה: מפני גזל עניי', ומפני ביטול עניי', ומפני החשד, ומשו' כל תכלה.	אדם פיהא אילא בסוף שדהו: מפני גזל עניים, מפני בטול עניים, מפני מראית העין, משם שאמרה התורה 'לא תכלה פאת י"א	אדם פיהא אלא בסוף שדהו: מפני גזל עניים, ומפני ביטול עניים, ומפני הרמאין, ומפני מראית העין, ומשום שאמרה תורה 'לא תכלה פאת שרד'.
ב.	מפני גזל העניים כיצד, שלא יראה שעה שאין שם אדם ויאמר לעני מדעתו בוא וטול לך פיהא זו.	מפני גזל עניים שלא יראה ב"ה שעה פנויה ויאמר לקרובו עני הרי זו פיהא.	מפני גזל עניים כאיז' צד שלא יראה אדם שעה פנויה ויאמר לקרובו העני בוא וטול לך את הפיהא. י"ב	מפני גזל עניים כיצד, שלא יראה אדם את השעה פנויה ויאמר לקרובו עני בוא וטול לך את הפיהא.
ג.	ומפני בטל עניים כיצד, שלא יהו עניים יושבין ומשמרין כל היום ואו' עכשיו הוא נותן פיהא עכשיו הוא נותן פאה אלא מתוך שניתנה בסוף הולך ועושה מלאכתו ובא ונוטלה באחרונה.	ומפני ביטול עניי' שלא יהו עניי' יושבין ומשמרין עכשיו מניה ב"ה פיא'.	מפני בטל עניים כיצד, שלוא יהוא העניים יושבים ומשמרים כל היום ואומרים עכשיו הוא נותן פיהא עכשיו הוא נותן פיהא אילא ילכו וילקטו בשדה אחרת ויבואו בשעה הכילו. י"ג	מפני ביטול עניים כיצד, שלא יהו עניים יושבין ומשמרין כל היום ואו' עכשיו הוא נותן פיהא עכשיו הוא נותן פיהא אלא ילכו וילקטו בשדה אחרת ויבואו בשעת הכילו.
ד.	ומפני מראית העין כיצד, שלא יהו עוברין ושבין אומ': ראו היאך פלגי שקצר את שדהו ולא הניח ממנו פיהא, שכך כת' בתורה 'לא תכלה פאת שרד' וגו'.	ומפני חשד שלא יהיו עוברין ושבי' אומרי': תבא מאר' ל'פלוני' שלא הניח פיא' בשדהו.	מפני מראית העין כיצד, שלוא יהוא העוברין ושבין אומרי': ראו היאך קצר איש פלוני את שדהו ולא הניח פיהא לעניים.	מפני מראית העין כיצד? שלא יהו העוברים והשבים אומ': ראו היאך קצר איש פל' שדהו ולא הניח פיהא לעניים.
ה.	ומפני הרמאין כיצד, שלא יאמרו כבר נתננו. דבר אחר שלא יניח את היפה ויתן מן הרע.			מפני הרמאין כיצד, שלא יאמר כבר נתתי ויהא בורר את היפה ומוציא את הרע.
ו.		ומשו' כל תכלה	משם שאמרה התורה לא תכלה פאת	ומשום שאמרה תורה 'לא תכלה פאת שרד'.

בטבלה זו אפשר לראות שהברייתא השתמרה בארבעה ניסוחים דומים בארבעה חיבורים שונים, והדבר מאפשר לנו לעמוד על התפתחות המסורת מן המוקדם אל המאוחר.⁴ שיקולים ענייניים ולשוניים מובילים אותנו לעמדה שהניסוח המקורי של הברייתא הוא זה המונח לפנינו בספרא. אפשר להוכיח את הקדימות של נוסח הספרא על פי השוואה של בבא א' בכל העדים. המינוח בספרא בבבא א' יותר מדויק מזה שבשאר המקבילות, ובכל זאת יש גם קושי בניסוח שבספרא בבא א', שיכול להסביר היטב את השינויים במסורת בשאר החיבורים.

בקשר לדיוק, יש לשים לב שרק בספרא משתמשים במונחים 'אמרו' ו'אמרה תורה', ויש בה הבחנה הגיונית ותקנית בין 'מפני' ו'משום'. 'מפני' משמש כדי להציג טעם להלכה, ו'משום' משמש כדי להציע מקור מן התורה להלכה. לפי ניסוח הדברים בספרא, רבי שמעון אומר שישנם ארבעה דברים שבגינם 'אמרו' – היינו 'אמרו חכמים'⁵ – שיש לתת פאה בסוף השדה: 'מפני גזל עניים, מפני ביטול עניים, מפני מראית העין ומשום שאמרה תורה "לא תכלה פאת שדך"'. כלומר דברי חכמים מבוססים על נימוקים שהם לטובת העניים ובעל השדה גם יחד, והכל אף נובע מן הפסוק 'לא תכלה פאת שדך'. פסוק זה קובע מפורשות שיש לתת את הפאה בסוף תהליך הקצירה, כלומר בשעת הכילוי. הראב"ד בפירושו לספרא מנסח את הפירוש כך: 'ר' שמעון קא דריש טעמא דקרא אלא בין העיקר והטעמים שלו ארבעה הם'.⁶ שלושת הדברים הראשונים מוצעים בלשון 'מפני', מפני שהם נימוקים. ואילו הדבר האחרון מובא בלשון 'משום', מפני שהוא ציטוט מן הפסוק בויקרא, וכדברי הראב"ד: 'העיקר', היינו שורש ההלכה במקרא. אך יש גם קושי בניסוח שבספרא. כיצד אפשר לומר שיש כאן 'ארבעה דברים'? הרי לכאורה יש רק שלושה דברים, שהרי הדבר הרביעי הוא ציטוט הפסוק, ולא שיקול שבגללו אמרו חכמים לתת פאה בסוף השדה. נראה שפשט הספרא הוא כפירוש הראב"ד: דעת רבי שמעון היא

4 סימנתי את הבבות השונות של הברייתא בהפרדה ובסימון א"ב הנמצא בצד ימין של הטבלה. נתייחס לחלוקה זו לכל אורך המאמר.

5 ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים חלק א', ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 130, ד"ה 'מפני ארבע' דברים לא יתן אדם'. המונח 'אמרו' יכול להעיד על הלכה קדומה. ראו י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה א + ב, ירושלים תש"ח, עמ' 726 בקשר למונח 'אמרו' במשנה.

6 מהדורת וייס, פז ע"ג. ברור שכוונתו של הראב"ד היא שישנם בסך הכל ארבעה דברים בין 'העיקר', שהוא המקור המקראי להלכה, לבין שלושת 'הטעמים' לחוק המקראי. פירוש הראב"ד מבוסס על הספרא כלשונו, בניגוד לרבינו שמעון משאנץ שמפרש את הספרא על פי הברייתא בבבלי שבת: 'פי' בסוף קצירת שדהו משום ד' דברים וכולן הן משום לא תכלה כראמרינן בפ' במה מדליקין [הדגשה שלי א"ע] ור' שמעון לטעמיה דדריש טעמא דקרא והתם גרסינן מפני הרמאין' וכו'.

שמה שאמרו חכמים על דבר מתן הפאה בסוף השדה ובסוף שלב הקציר מתבסס על ארבעה נימוקים: א) גזל עניים, ב) ביטול עניים, ג) מראית העין, ד) – והוא שורש העניין – משום שכתוב בתורה 'לא תכלה פאת שדך'. אבל רצף הדברים שבספרא אינו חלק והרי הוא *lectio difficilior*: קשה לראות בשורש המקראי של ההלכה ובטעמי ההלכה קבוצה אחת של ארבעה דברים.

מתוך קושיה זו אפשר להסביר את התהוות הנוסח שבתוספתא, שהשתמר בשתי גרסאות, גרסת כ"י וינה וגרסת כ"י ארפורט. וזה לשון בבא א' של הברייתא על פי שני כתבי היד:

כ"י ארפורט	כ"י וינה
א' ר' שמעון מפני ארבעה דברים אמרה תורה לא יתן אדם פיה אלא בסוף שדהו: ⁷ מפני גזל עניים, ומפני בטל עניים, ומפני מראית העין, ומפני הרמאים.	אמ' ר' שמעון מפני ארבע דברים לא יתן אדם פיה אלא בסוף: מפני גזל העניים, ומפני בטול העניים, ומפני מראית העין, ומפני הרמאין.

לדעתי, הניסוח הראשוני של הברייתא בתוספתא משתקף בגרסת כ"י וינה. התנא של התוספתא עיבד ו'שיפר' את הברייתא המקורית שהגיעה לידו, ברייתא מעין זו שבספרא, והוסיף נימוק במקום הפסוק, הצירוף: 'מפני הרמאין'. התנא גם שינה את לשון הרישא, במקום 'בשביל ארבעה דברים', הוא נוקט בבבא א' לשון 'מפני'. נוסף על כך, בנוסח המקורי שבכ"י וינה הוציא התנא של התוספתא מן הרישא של הברייתא את המונחים 'אמרו' ו'אמרה תורה'.⁸ אבל כפי שנפוץ בעיבודים תנייניים, התנא לא יכול היה לוותר לגמרי על הבאת הפסוק 'לא תכלה פאת שדך',

7 אפשר לראות כאן שתי הוספות בכ"י ארפורט לעומת כ"י וינה. בקשר להוספת המונח 'אמרה תורה' ראו בהערה הבאה, ובקשר להוספת המילה 'שדהו', כוונתי לדון בעניין זה במקום אחר.

8 אין סבירות להניח שנוסח הברייתא המקורי הוא ה-*lectio faciliior* שבתוספתא, שכן לפי הנוסח שבתוספתא יש כאן ארבעה דברים גם מבלי להוסיף את המקור שבפסוק למניין. זאת ועוד, כפי שנראה להלן השחזור שלנו מסביר היטב את הצורה של תחילת הברייתא בירושלמי, המונה חמשה דברים, וסוף בבא א' בברייתא, שם גורס הירושלמי: 'ומשום שאמרה תורה "לא תכלה פאת שדך"', כמו בספרא (ראו להלן, ליד הערה 16). לתיאור אחר של יחס המקבילות ראו מ' וייס, סדר המשנה במסכת פאה ויחסה לתוספתא, חבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", הוגש לסיננט של אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן, תשל"ח, עמ' 69-79. באשר להבדלים בין כ"י ארפורט לכ"י וינה של התוספתא כפי שהם באים לידי ביטוי בטבלה, אפשר לראות שבכ"י ארפורט נוסף 'אמרה תורה', תוספת שיסודה בנוסח הברייתא המקבילה בבבלי.

ולכן הוא העביר את הפסוק לכבא ד' על מראית העין: 'ראו היאך פלני שקצר את שדהו ולא הניח ממנו פאה, שכך כת' בתורה "לא תכלה פאת שדך"⁹. אפשר גם להבין בנקל מניין הביא התנא בתוספתא פאה את הנימוק הרביעי 'מפני הרמאי'. נימוק זה מקורו בהקשר אחר בתוספתא. כתובות יב, ב שנו:

מפני מה אמרו הנזקין שמין להן בעידית? מפני הגולנין ומפני החמסנין... מפני מה אמרו בעל חוב בבינונית? מפני הרמאין שלא יהא כל אחד ואחד נותן עיניו בתוך שדה חבירו יפה בתוך חצר חבירו יפה ומלוה אותו עליו וקופץ ונטלה.¹⁰

כמו במקרה שלנו בתוספתא פאה, גם בתוספתא כתובות מצאנו נימוקים להלכה ש'אמרו', היינו 'אמרו חכמים', והנימוקים שם דומים לאלו המובאים בהקשר שלנו. לפי ברייתא זו הנזקין משלמים בעידית מפני הגולנים, ובעל חוב משלם בבינונית 'מפני הרמאין'. והתוספתא מנמקת: 'שלא יהא כל אחד ואחד נותן עיניו בתוך שדה חבירו יפה בתוך חצר חבירו יפה'. החשש הוא שרמאי ילווה לחברו דווקא כדי לקחת את שדהו של החבר. בהמשך הברייתא שלנו בתוספתא, בכבא ה', מוסבר הנימוק 'מפני הרמאין':

ומפני הרמאין כיצד, שלא יאמרו כבר נתננו. דבר אחר שלא יניח את היפה ויתן מן הרע.

אפשר לראות שהתנא בתוספתא פאה העביר גם את הנימוק 'רמאין' וגם את ההסבר שלו ב'דבר אחר', 'שלא יניח את היפה ויתן מן הרע', מן ההלכה שבתוספתא כתובות, ובכך ייחס התנא בפאה לרמאין אותו רצון לשמור את היפה לעצמו.¹¹

9 כ"י ארפורט גורס כאן 'ראו פלוני שקצר את שדהו ולא נתן הימנו פאה שהרי אמרה תורה "לא תכלה פאת שדך"'. יש לשים לב שכ"י וינה משתמש בפועל 'הניח' וכ"י ארפורט – בפועל 'נתן'. ראו להלן (ליד הערה 34) ד"ה בכבא ב' 'מצאנו'.

10 מהדורת ליברמן, עמ' 95-96. ליברמן מציין בפירושו, תוספתא כפשוטה (חלקים 1-ו, סדר נשים, בית המדרש לרבנים שבאמריקה, הדפסה שנייה, ניו יורק וירושלים תשנ"ו, עמ' 370) שברייתא שמקבילה למסורת זו מיוחסת בכבלי, גיטין מט ע"ב דווקא לרבי שמעון.

11 גם כ"י ארפורט גורס 'דבר אחר'. אבל בברייתא המקבילה בירושלמי הגרסה היא: 'שלא יאמר כבר נתתי ויהא בורר את היפה ומוציא את הרע'. בתוספתא כפשוטה (עמ' 131, שורה 28) מעיר ליברמן שנוסח דומה נמצא אצל הגאונים, ומוסיף: 'וכ"ז [=כל זה] הוא פירוש לרמאים ממדרגות שונות, שמהם לא יתנו כלל פאה, ומהם יניחו לעניים את הרע. ונאמנת עלינו עדות קדומה זאת של הגאונים'. נראה שליברמן צדק בסברתו שהתנא של התוספתא

בתוספתא יש חמישה סימני היכר של עיבוד בהשוואה למקור שבספרא, ייחודי
נוסח שנמצאים רק בתוספתא ולא בנוסח הברייתא שבספרא או בבבלי:

1. 'מפני הרמאין' בכבא א' נמצא, כאמור, בתוספתא אבל לא בספרא.¹² הנימוק
אינו מופיע גם בברייתא שבבבלי אלא רק בהערה שנוספה אחרי הברייתא, ברוב
הנוסחאות, כמימרה המיוחסת לרבא.

2. במקום הסגנון של הברייתא בספרא ובבבלי בכבא ב': 'שלא יראה... שעה
פנויה ויאמר לקרובו עני', יש בתוספתא ניסוח אחר: 'שלא יראה שעה שאין שם
אדם ויאמר לעני מדעתו'. שני שינויים יש כאן: התוספתא מסבירה את הלשון 'שעה
פנויה' ומפרשת 'שעה שאין שם אדם', וכ"י וינה גורס 'לעני מדעתו' במקום שכ"י
ארפורט גורס 'לעני קרובו'.¹³

3. התוספתא משנה את לשון הספרא בכבא ג' כדי להבהיר שהפאה ניתנת בסוף
הקציר. הדבר בא לידי ביטוי בתיאור החד משמעי 'מתוך שניתנה בסוף הולך ועושה
מלאכתו'. הספרא והירושלמי, לעומת זה, אינם מזכירים במפורש 'סוף' בשלב זה

מתאר רמות שונות של רמאות, אלא שמגיה הבין שמדובר בשני הסברים שונים והפריד
ביניהם במונח 'דבר אחר'.

12 על הנוסח של הברייתא בירושלמי ראו להלן מיד בסמוך.

13 בכ"י ארפורט הגרסה היא 'שלא יראה שעה שאין אדם יאמר לעני קרובו בוא וטול לך פאה
זו' [דגש שלי, א"ע]. גם בספרא, בבבלי ובירושלמי גורסים 'קרובו' בכבא זו. בתוספתא
כפשוטה על אתר (עמ' 131, שורה 22-23) כותב ליברמן שיש לפרש את המילה 'מדעתו'
כ'מודעתו', ומוסיף: 'הכתוב שלנו כאן הוא כתיב המקרא (רות ג', ב)'. ליברמן מביא סימוכין
לפירוש זה מירושלמי, פאה ד, א (יח ע"א) שגורס בקשר לפאה הניתנת בתלוש: 'בעל הבית
יחלק בידו שלא יראה לעני מדעתו וישליך לפניו'. אם אכן צודק ליברמן, שיש לנקד
'מודעתו' במובן קרובו, לכאורה לשון כ"י וינה המקראי/הארכאי קדום הוא. ברם, הקושי
בשימוש במילה מקראית נדירה זו הוא כל כך גדול, והניקוד הפשוט והפירוש הפשוט גם
אצלנו בתוספתא וגם בירושלמי הוא 'מדעתו', ובתוספתא מדובר בגרסה משנית שנועדה
לתרץ קושי ברור בנוסח כ"י ארפורט והמקבילות: בעל הבית עובר על דברי תורה גם אם
הוא מקפיד לתת את הפאה מדעתו לעני שאינו קרובו. אשר ל'מודעתו' בירושלמי לעיל
(ירושלמי, פאה ד, א [יח ע"א]), נראה שאף היא משנית, וגם שם הנוסח הנכון הוא 'מדעתו'
במשמעות שהצענו כאן, אלא שניתנת פאה מן התלוש והשלכתה לפני עני מדעתו של בעל
הבית הזכירו לגרסן את הנחיית בועז לקוצרים 'שול תשולו לה מן הצבתים ועזבתן ולקטה'
(רות ב, טז), כשהכוונה היא למודעתו רות השבה משדה מואב, ולכן הגיה 'מודעתו'. על כל
פנים, אין שום סיבה שבהלכה שבתוספתא שבה אנו דנים, שאינה דומה כלל וכלל למעשה
בועז, ינקוט התנא לשון 'מודעת', וברור שהגרסה המקורית 'קרובו' שבכל המקבילות ועדי
התוספתא האחרים הוגהה בכ"י וינה ל'מדעתו' כדי להבהיר שאין זה משנה אם הוא נותן
פאה לקרוב דווקא או לעני אחר שעלה בדעתו, והערפת עני מדעתו פסולה בכל מקרה.

אלא: 'ילכו וילקטו בשדה אחרת'. הביטוי המקורי 'ויבואו בשעה הכילו' הומר אף הוא בתוספתא במשפט פשוט יותר 'ובא ונוטלה באחרונה'.

4. רק בתוספתא מועבר הפסוק לבבא ד' כסיום של הטענה על מראית העין, כפי שהערנו לעיל.¹⁴

5. רק בתוספתא ובירושלמי יש הסבר של 'הרמאין'. בבבא ה' בתוספתא יש שימוש בלשון 'דבר אחר' המעיד לכאורה על שני פירושים. בירושלמי, לעומת זאת, שני הנימוקים שולבו לכדי נימוק אחד.¹⁵

בירושלמי אנו רואים שלב מתקדם עוד יותר בהתפתחות המסורת. נראה שהתנא של הירושלמי התבסס על נוסח המסורת המקורית שבספרא, אך שילב בתוכו נוסח מעין זה של התוספתא.¹⁶ ולכן, כדי לכלול את השיקול של 'מפני הרמאין', קובע התנא בירושלמי: 'מפני חמשה דברים לא יתן אדם פיאא אלא בסוף שדהו'. כך השאיר התנא את הפסוק במקומו ולא העביר אותו לבבא הרביעית, בבא ד', של מראית העין, כמו בתוספתא. מתוך חמישה סימני ההיכר של המסורת שמצאנו בתוספתא, אפשר לראות שהתנא בירושלמי אימץ רק את הדברים הקשורים לתוספתא 'מפני הרמאין', ולא את הייחודים הנוספים שבתוספתא.

נמצאנו למדים שהנוסח המקורי של הברייתא מונח לפנינו בספרא. מסקנה זו תואמת את שיטת מורי, שמא יהודה פרידמן, בעניין הדגם הרגיל ליחס בין מדרשי הלכה לבין התוספתא והמשנה: ממדרש לתוספתא ומתוספתא למשנה.¹⁷ נעבור לדיון בבכרייתא בניסוחה ובהקשרה בכבלי שבת. סוגיית הבבלי פותחת במימרה המיוחסת לרב הונא או לרבא (יש כאן פילוג בנוסח),¹⁸ והיא דנה בחובה

14 בטבלה לעיל רואים שכ"י וינה גורס 'שכך כת' בתורה "לא תכלה פאת שדך", וגר', ואילו בכ"י ארפורט הגרסה היא: 'שהרי אמרה תורה "לא תכלה פאת שדך"'.
15 ראו לעיל, הערה 11.

16 כך הבין ליברמן: 'ובירושלמי (פ"ד ה"ג, י"ח ע"ב) כבר הורכבו נוסחאות התו"כ והתוספתא (תוספתא כפשוטה, חלק א', עמ' 130).
17 ראו ש"י פרידמן, לתורתם של תנאים: אסופת מחקרים מתורולוגיים ועיוניים, ירושלים תשע"ג, עמ' יד, ובעמודים המצוינים שם. במקרה זה אין לנו משנה מקבילה, וכונתי כאן לעמדתו של פרידמן שלפיה במקבילות בין מדרש הלכה ותוספתא – בדרך כלל המדרש קודם.

18 בדפוס שונצינו כתוב 'ואמר רב', ואפשר לראות שיש סימן קיצור. כנראה הכוונה לרבא. אך בדפוס ונציה ר"פ כתוב: 'א"ר הונא'. יש כאן פילוג בין כ"י פרידברג, כ"י אוקספורד וכ"י וטיקן 127 שגורסים 'אמר רב הונא', לנוסח הדפוס וכ"י מינכן שגורסים 'רבא'. נראה שהנוסח המקורי הוא 'רב הונא'.

להדליק את נר החנוכה בפתח החצר. נביא את הנוסח של תחילת הסוגיה על פי כל עדי הנוסח השלמים (בהמשך דברינו נדון בגרסאות שנשתמרו בקטעי גניזה):¹⁹

כ"י פרידברג	כ"י אוקספורד	כ"י וטיקן 127	דפוס שונצינו	כ"י מינכן 95
אמ' רב הונא חצר שיש לה שני פתחים צריכה שתי נרות.	אמ' רב הונא חצר שיש לה שני פתחים צריכה שתי נרות.	אמ' רב הונא חצר שיש לה שני פתחי צריכ' שני נרות.	ואמ' רב' חצר שיש לה שני פתחים צריכה שתי נרות.	אמ' רבא חצר שיש לה שני פתחים צריכה שתי נרות.
אמ' רבא מסתבר טעמיה דרב הונא משתי רוחות אבל מרוח אחת לא צריך.	אמ' רבא לא אמרן אלא משתי רוחות אבל מרוח אחת לא צריך.	אמ' רבא לא אמרן אל' משני רוחות אבל מרוח אחת לא צריך.	ואמ' רב' לא אמרן אלא משתי רוחו' אבל מרוח אחת לא צריך.	אמ' רבא לא אמרן אלא משתי רוחות אבל מרוח אחת לא צריך.
משתי רוחות מאי טעמ' אילימ' משום חשדא [...]	מ'ט אילימא משום חשדא [...]	מאי טעמ' אילימ' משום [חשדא] (חדשא) [...]	מאי טעמ' אילימ' משו' חשדא [...]	מאי טעמ' אילימ' משום חשדא [...]

על פי כל עדי הנוסח ששרדו (למעט שני קטעי גניזה, שאליהם נתייחס בהמשך דברינו), המימרה הפותחת את הסוגיה קובעת ש'חצר שיש לה שני פתחים צריכה שני נרות'. על מימרה זו מוסבת מימרה נוספת המיוחסת לרבא לפי כל עדי הנוסח. מימרה זו מצמצמת את המימרה הראשונה: 'לא אמרן אלא משתי רוחות אבל מרוח אחת לא צריך'. לדעת רבא יש להבחין בין שני מבנים בפתחים של חצר: אם שני הפתחים נמצאים באותו צד של החצר – אין צורך להדליק בשניהם, אבל אם הם בצדדים שונים – חובה להדליק בשתי הרוחות. קביעה זו של רבא אינה מוסכרת, ובעל הסוגיה נושא ונותן בנימוק לצמצום הזה. משא ומתן זה נפתח בהצעה שמדובר ב'חשדא' והשאלה היא: 'חשדא' של מי? נראה שהמשא ומתן של בעל הגמרא נוסף בשלב מאוחר, אחרי שהברייתא בעניין פאה כבר הייתה מונחת בסוף הסוגיה. הוספת הברייתא בסוגיה קדמה למשא ומתן של העורך. הברייתא נוספה בעקבות דברי רבא, ובהתייחסות לשאלה מדוע אין צורך להדליק בפתח שני באותו צד של החצר? לפי הברייתא יש להשוות את המצב של הדלקת הנר בחנוכה למתן פאה בסוף השדה.

19 שרדו שני קטעי גניזה לסוגיה זו. קטע גניזה JTS ENA 2716/22 כולל רק חלק קטן מן הברייתא וסוף הסוגיה, וקטע גניזה Or. 5558 N/50 כולל את רוב הסוגיה. הבעיה היא שלא ברור שמדובר בקטע תלמוד, ואולי מדובר בתשובת גאון (ראו י' זוסמן, אוצר כתבי-היד התלמודיים, א', ירושלים תשע"ב, עמ' 140, מספר 1219). מכל מקום, הנוסח בקטע זה דומה מאוד לשאר כתבי היד השלמים ונדרון בו בהמשך המאמר ובקשר לברייתא שמובאת בבבלי. קטע כריכה נוסף שרד, ולא עלה בידי למצוא צילומו (ראו זוסמן, שם, עמ' 17 מספר 145).

הגורם להוספת הברייתא בהקשר זה בסוגיה בבבלי היה הבכא הרביעית של הברייתא המקורית כפי שהיא בספרא, המזכירה בעיה של 'מראית עין':

מפני מראית העין כיצד? שלוא יהוא העוברין ושבין אומרין: ראו היאך קצר איש פלוני את שדהו ולא הניח פאה לעניים.

הקשר לסוגיית הדלקת הנר הוא מובן: כשם שבפאה יש 'עוברין ושבין' שאומרים 'דאו היאך קצר איש פלוני... ולא הניח פאה', גם בהקשר של חנוכה יש עוברים ושבים, ואפשר לייחס להם אמירה דומה: 'דאו היאך לא הדליק איש פלוני את הנר'. אך כאן יש הבדל חשוב בין הברייתא המקורית, הגורסת 'מפני מראית העין', לברייתא בבבלי הגורסת 'מפני החשד'. נביא את הברייתא על פי עדי הנוסח העיקריים בבבלי:

כ"י פרידברג	כ"י אוקספורד	כ"י וטי' 127	דפוס שונצינו	כ"י מינכן 95	קטע גניזה ²⁰
ומנא תימרה דחיישינן לחשדא?	ומינא תין מרא דחיישינן לחשדא	ומנ' תימ' דחיישי' לחשדא?	ומנא תימרא דחיישינן לחשד?	ומנא תימרא דחיישינן לחשדא	[...] דחיישינן לחשדא
דתניא א"ר שמ' בשביל <...> עה דברים אמרה תורה הנח פיאה בסוף שדה	דתניא א"ר שמעון בשביל ארבעה דברים אמרה תורה לעולם יניח אדם פאה בסוף שדהו	דתני' א"ר שמע' בשביל ארב' דברי' אמ' תור' יניח אדם פיאה בסוף שדהו	דתני' א"ר שמעון בשביל ד' דברי' אמר' תור' להניח פיא' בסוף שדה	דתניא א"ר שמעון בשביל ארבעה דברים אמרה תורה ול'הנני' ח אדם פאה בסוף שדהו	דתניא א"ר שמעון בשביל ד' דבר... ²¹ אמרה תורה מניח פיאה בסוף שדה
מפני גזל עניים, ומפני ביטול עניים, ומפני <...> אית העין, ומפני לא תכלה	מפני גזל עניים, ומפני ביטול עניים, חשד, ומשום כל תכלה	מפני גזל עניים, ומפני ביטול עניים, חשד, ומפני לא תכלה	מפני גזל עניים, ומפני ביטול עניים, חשד, ומשור' כל תכלה	מפני גזל עניים, ומפני ביטול עניים, חשד, ומשום לא תכלה	מפני גזל עניים, ומפני ביטול עניים, חשד, ומשום כל תכלה

20 קטע גניזה Or. 5558 N/50. הנוסח בקטע גניזה זה שונה משאר העדים במקום שסימנתי [...], ונראה שמדובר בלשון פירוש של גאון. אין כאן המקום להאריך בעניין זה משום שדברינו מתייחסים בעיקר לברייתא ולא לדברי עורך הסוגיה. ראו לעיל בהערה הקודמת.

21 מדובר בסוף שורה, ואפשר לראות כמעט בוודאות שהיה כתוב 'דברים', אלא כנראה נגרם לנייר נזק ותוקן.

כ"י פרידברג	כ"י אוקספורד	כ"י וטי' 127	דפוס שונצינו	כ"י מינקן 95	קטע גניזה ²⁰
מפני גזל עניים שלא יראה בעל הבית שעה פנויה לו ויתננה <..> עני	מפני גזל עניים שלא יראה בעל הבית שעה פנויה לו ויאמר לקרובו עני הרי זו פאה	מפני גזל עניים שלא [יראה] בעל הבי' שעה פנויה ויאמר לקרובו עני הרי זה פיאה	מפני גזל עניים שלא יראה ב"ה שעה פנויה ויאמר לקרובו עני הרי זו פיאה	מפני גזל עניים שלא יראה בעל הבית שעה פנויה ויאמר לקרובו עני הרי זו פיאה	מפני גזל עניים שלא יראה בעל הבית שעה פנויה לו ויאמר לקרובו <..> עני הרי זו פיאה
מפני ביטול עניים שלא יהו יושבין ומשמרין ואומרין עכשיו בעל הבית מניח פיאה	מפני בטול עניים שלא יהו עניים יושבין ומשמרין ואומ' עכשיו מניח בעל הבית פאה (מפני) עכשו מניח בעל הבית פאה	מפני ביטול עניי' שלא יהו עניים יושבין ומשמרין ואומ' עכשיו מניח בעל הבית פיאה, עכשיו מניח בעל הבי' פיאה	ומפני ביטול עניי' שלא יהו עניי' יושבין ומשמרין עכשיו מניח ב"ה פיא'	ומפני בטול עניים שלא יהיו עניים יושבים ומשמרים ויאמרו עכשיו יניח בעל הבית פיאה	מפני בטל עניים שלא יהוא עניים יושבים ואומרין עכשיו מניח בעל הבית פיאה עכשיו מניח בעל הבית פיאה
מפני? החשד שלא יהו עוברין ושבין אומרין תבוא מארה לפלוני שלא הניח פיאה בשרהו	מפני חשד שלא יהו עוברין אומ' תבא מארה לפלוני שלא הניח פאה בשרהו	ומפני חשד שלא יהיו עוברין ושבי' אומרין תבא מאר' לאדם שלא הניח פיא' בשרהו	ומפני החשד שלא יהיו עוברים ושבים או' תבא מארה לפלוני שלא הניח פיאה	ומפני החשד שלא יהיו עוברים ושבים או' תבא מארה לפלוני שלא הניח פיאה	מפני החשד שלא יהוא עוברין ושבין אומרין תבוא מארה לפל' שלא הניח פיאה בסוף שדהו
ומשום לא תכלה	ומשום כל תכלה	ומשו' לא תכלה	ומשו' כל תכלה	ומשום לא תכלה	ומשום כל תכלה

אין ספק שהגרסה המקורית בברייתא בעניין פאה היא 'מפני מראית העין', כפי שהוא בספרא, בתוספתא ובירושלמי פאה. הצירוף 'מפני מראית העין' מופיע במשנה המודפסת שש פעמים,²² ובתוספתא עוד שמונה פעמים נוסף על המקרה שלנו.²³ הצירוף הזה מופיע בקשר להלכות בתחומים רבים: הלכות פאה ושביעית, הלכות שבת ויום הכיפורים, והלכות ריבית. לעומת זאת, הביטוי 'מפני החשד' או 'מפני חשד' אינו

22 משנה, כלאים ג, ה; ט, ב; שביעית ג, ד; שבת יט, ו; בכורות ז, ג, ה.

23 מלבד הדוגמה שלפנינו, הביטוי 'מראית העין' מופיע בתוספתא, שביעית ב, ב (מהדורת ליברמן, עמ' 169); שביעית ב, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 172); שביעית ב, טו (מהדורת ליברמן, עמ' 174); שבת ד, ט (מהדורת ליברמן, עמ' 19); כיפורים ד, א (מהדורת ליברמן, עמ' 249); בבא מציעא ה, יח (מהדורת ליברמן, עמ' 91); בבא מציעא ה, י (מהדורת ליברמן, עמ' 105); ובכורות ה, ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 539).

מתועד אפילו פעם אחת בספרות התנאית הקלסית. השורש חש"ד מתועד בספרות התנאית הקלסית רק בכינוני, 'חשוד' או 'חשודה', ולא כשם עצם מופשט, 'חשד'.²⁴ מדוע אפוא שינה התנא בכרייתא בכבלי את הנוסח המקורי של הכרייתא מ'מראית העין' ל'חשד'? הפתרון נמצא בתיאור החשד בכבא ד' בכבלי. שם נאמר בכל הגרסאות: 'מפני חשד, שלא יהו עוברין ושבים אומרים תבא מארה לפלוני שלא הניח פיאה בשדהו',²⁵ לעומת הנוסח המקורי – למשל זה שבספרא: 'שלא יהוא העוברין ושבין אומרין: ראו היאך קצר איש פלוני את שדהו ולא הניח פיאה לעניים' – שאין בו זכר למארה. מי ששילב את הכרייתא בהקשר זה בכבלי העצים את הנימוק לגבי מראית העין בפאה, ובכך הדגיש דווקא את החלק של הכרייתא התואם את ההלכה בעניין נר חנוכה. לפי התיאור שבכבלי אין העוברים ושבים מסתפקים בהערה 'ראו היאך', אלא הם מקללים את בעל השדה: 'תבוא מאירה לפלוני!' העצמה זו מדגישה את הבעייתיות של אי הדלקת הנר בשני הפתחים. אין מדובר במראית העין בלבד אלא ב'חשד', מושג שהוא בוודאי דומה, אך נשמע חמור יותר.²⁶ תיאור זה חוזר ומפרש יפה את דברי הצמצום של רבא 'לא אמרן אלא משתי רוחות אלא מרוח אחת לא צריך'. לפי זה דברי רבא מתפרשים היטב: רבא לא רוצה שהעוברים ושבים יקללו את בעל החצר, וכדי למנוע זאת יש להדליק משני צדי החצר. כמובן, לא יהיה שום 'חשד' ולא תהיה כל קללה כשהפתחים נמצאים באותו צד, ויש נר בפתח אחד, וברור שבעל החצר קיים מצות נר חנוכה. אני מייחס עיבוד זה לשלב קדום בהתהוות הסוגיה בכבלי, שלב העריכה. מי ששייך את הכרייתא בסוגיה בכבלי נטל חלק בעריכתה. מדובר במסרן בבלי שהכיר חומר תנאי על זרעים ושילב אותו בסוגיה, בדומה למה שמתועד בקרכת מקום בחומר בעניין מעשר שני ודמאי.

כל השינויים שנעשו על ידי המסרן הבבלי הם מסוג השינויים והעיבודים שרגילים לבצע במהלך עריכה. בשלב זה אפשר לשנות את הנוסח כדי להתאים את המקור

24 ראו מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, בראילן תשמ"א, עמ' 173.
25 כך הגרסה בדפוס שונצינו. בשאר העדים גורסים גרסה דומה, כפי שאפשר לראות בטבלה לעיל.

26 בספרות התנאית משתמשים בכינוני 'חשוד' בקשר לעברות שמיחוסות לאדם, כגון: משנה, מעשרות ה, ג – 'חשוד על השביעית' ומשנה, שבועות ז, א, ד – 'חשוד על השבועה'. במשנה, בכורות ד, י-יא שנינו: 'החשוד להיות מוכר תרומה לשם חולין אין לוקחין ממנו אפילו מים ומלח דברי ר' יהודה... החשוד על השביעית אינו חשוד על המעשרות, החשוד על המעשרות אינו חשוד על השביעית, החשוד על זה ועל זה חשוד על הטהרות. ויש שהוא חשוד על הטהרות ואינו חשוד לא על זה ולא על זה. זה הכלל החשוד על דבר לא דנו ולא מעידו'. לעומת זאת, 'מראית העין' אינו משמש תיאור של האדם העבריין אלא מופיע בעקיבות כנימוק להתרחק מהתנהגות מסוימת בלשון 'מפני מראית העין'.

להקשר החדש. העובדה שהעיבוד נעשה דווקא בכבא של הברייתא שעניינה את בעלי הגמרא – בנושא חנוכה במסכת שבת – מראה במוצהק שהשינוי הוא שינוי של עריכה. זהו גם המודל הסביר ביותר שיכול להסביר, מצד אחד, את הדמיון בין עדי הנוסח שהגיעו לידינו, ומצד אחר – את השינויים בין נוסח הברייתא בכבלי לבין הנוסח המקורי בספרא. בין עיבודיו מחדד המסרן בכבלי, כאמור, את הבעייתיות של אי מתן פאה בסוף השדה. העוברים והשבים אינם רואים את הפאה, ולכן הם מניחים שבעל השדה לא נתן פאה. הנחה זו מכונה 'חשד' ולא 'מראית העין' ומלווה בקללה: 'תבא מארה'.²⁷

אפשר לטעון שהוספת הברייתא בעניין פאה לסוגיית בבלי שבת נעשתה בהכרח בימי רבא או רב פפא, שהרי בסיום הסוגיה יש קושייה על הנימוק האחרון של הברייתא:

כ"י פרידברג	כ"י אוקספורד	כ"י וטי' 127	דפוס שונצינו	כ"י מינכן 95	קטע גניזה
אטו כולהו לאו משום לא תכלה נינהו	אטו כולהו לאו משום כל תכלה נינהו	אטו כולהו לא מש' לא תכלה נינהו	אטו כולהו לאו משום כל תכלה נינהו	אטו כולהו משום לא תכל' נינהו	אטו כולהו לאו משום כל תכלה נינהו
אמ' רבא מפני הרמאין ²⁸ (?<...?)	אמ' רבא מפני הרמאין	אל' אמ' רבא מפני הרמאין	אמ' רב ²⁹ מפני הרמאין	אלא אמ' רב פפא מפני הרמאין	אלא אמ' רבא מפני הרמאין

הבבלי מקשה על הבאת האיסור של 'לא תכלה' כאחד מארבעה הדברים, שהרי אין זה נימוק אלא מקור. רבא או רב פפא בא ומוסיף נימוק אחר במקומו: 'מפני הרמאין', ממש כפי שראינו בתוספתא. אם אכן תוספת זו היא משל רבא, הרי שלפנינו ראייה מפורשת שרבא הכיר ניסוח מעיין זה שבתוספתא. אלא שהנחה זו מוטלת בספק בעקבות קטע גניזה שהגיע לידינו, שבו חסר הייחוס לאמורא.³⁰ בקטע אפשר לראות את הקושייה: 'כולהו לאו משו' לא תכלה נינהו', ואחרי זה אפשר לראות שמחוק מעט אבל נראה שהיה כתוב 'ואלא מפני הרמאין', בלי שם אמורא. גרסת ליתא

27 אפשר לראות שהנוסח של הברייתא בכבלי קרוב יותר לספרא מאשר לתוספתא, ובשאר חלקי הברייתא אין עיבודים מרחיקי לכת. כאמור, ברישא של הברייתא בכבלי מופיע המונח 'אמרה תורה' במקום הנוסח המקורי 'אמרו' בספרא. הבבלי גורס: 'בשביל ארבעה דברים אמרה תורה להניח פאה בסוף שדה'. גרסה זו מחריפה את הבעייתיות של השיקול האחרון 'משום כל תכלה', שהרי הוא הוא מה שאמרה תורה. לכן בסוף הסוגיה בכבלי מציעים דעה שמיוחסת לרבא ברוב עדי הנוסח 'מפני הרמאין'. הסברנו לעיל (הערה 8) שכמו במקרים רבים, הנוסח בכ"י ארפורט מושפע מן הברייתא בכבלי.

28 יש סימני מחיקה בכתב היד וקשה לראות מה היה כתוב, ושמה היה כתוב 'אלא' כמו בכ"י וטיקין 127, מינכן 95 וקטע גניזה Or. 5558 N/50.

29 בדפוס ונציה ר"פ כתוב 'רבא'.

30 JTS ENA 2716/22

זו מסבירה יפה את חילוף הגרסה רבא ורב פפא. נראה שהערה זו שייכת במקור לבעל סוגיה מאוחר שהכיר את הניסוח שבתוספתא 'מפני הרמאין', והוא הקשה כדי להביא את הנוסח שהכיר מן התוספתא, אבל עשה זאת כדרכו, בסתם. בהמשך ייחסו רוב הגרסנים את הדברים לגורם האמוראי ההגיוני ביותר: רבא, שהרי לרבא מיוחסת המימרה שהובילה לציון הברייתא: 'לא אמרן אלא משתי רוחות אבל מרוח אחת לא צריך'. נמצאנו למדים שהסוגיה המקורית לא הסתיימה בדברי אמורא אלא בדברי סתם התלמוד.

נעבור עכשיו לשלב השני של פיתוח הסוגיה בבבלי, המשתקף בעד נוסח מיוחד שהגיע לידנו, כ"י פרידברג. העוקב אחר גרסאותיו של כ"י פרידברג רואה שנוסח כתב היד הוא נוסח מפותח, הנוטה להשלים ולשכלל את הסוגיה.³¹ בסוגייתנו ניכר הדבר כבר במימרה של רבא. במקום 'לא אמרן אלא' שבשאר עדי הנוסח, גורס כ"י פרידברג: 'אמר רבא מסתבר טעמיה דרב הונא משתי רוחות אבל מרוח אחת לא צריך'.³² הסגנון הייחודי הזה של כ"י פרידברג מתועד יותר בדברי סתם התלמוד מאשר בדברי האמוראים.

הבה נעמוד על החילופים הבולטים בנוסח הברייתא בכ"י פרידברג. אפשר לראות השפעה ישירה לא רק של נוסח הברייתא כפי שהיא משתקפת בתוספתא, אלא של נוסח ספר התוספתא על ניסוח הברייתא בכ"י זה של הבבלי.³³ השינוי הגדול ביותר נמצא ברישא של הברייתא. יש לשים לב לכך שבמקום הנוסח 'מפני חשד' בשאר עדי הנוסח – כולל נוסח גניזה קדום של התלמוד או של פירוש של גאון (הכלול בטבלה לעיל) – כ"י פרידברג גורס: 'מפני מראית העין', כמו בתוספתא ובשאר המקבילות. זאת ועוד, מיד אחרי המילה 'העין' במקום 'ומשום לא תכלה', גורס כ"י פרידברג 'ומפני לא תכלה'. נראה שיש לפנינו השפעה ישירה מן הנוסח של ספר התוספתא. הגרסן בכ"י זה של הבבלי רואה בנוסח הברייתא שבספר התוספתא נוסח מוסמך יותר, ולכן הוא מכניס את הנוסח הזה לתוך הבבלי, למרות שאין שום

31 כתב יד זה לא זכה לתיאור קודיקולוגי מפורט. לפי פרויקט פרידברג הוא כתב יד ביזנטי מן המאה השתים עשרה – שלוש עשרה. לפי ההתרשמות שלי בסוגיות חנוכה בפרק במה מדליקים, כתב יד זה כולל נוסח יחידי בכמה וכמה מקומות. כמובן, כדי לקבוע את מקומו במסורת הנוסח צריך השוואה רצופה בכל עדי הנוסח בפרק כולו.

32 ראו את הנוסח לעיל בטבלה, ליד הערה 19.

33 על השפעות ספר התוספתא על ענפי נוסח בבבלי ראו ש"י פרידמן, 'להתהוות שינויי הגרסאות בתלמוד הבבלי', סידרא ז (תשנ"א), עמ' 78 ואילך | = הנ"ל, סוגיות במחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה, הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 167 ואילך; ח' מיליקובסקי, 'תאריך חורבן הבית הראשון על-פי "סדר עולם"', התוספתא והבבלי – עיונים בהתפתחותה של מסורת, תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 498-499; וא' עמית, "טעה" בדבר משנה: עיון במשנה ברכות ב, ד', סידרא יט (תשס"ד), עמ' 130-132.

היגיון בדבר, שהרי ברור לנו שבבבלי הנוסח צריך להיות הנוסח הייחודי והחמור 'חדש', התואם את המארה שבבבלי. נוסף על כך, בהמשך הברייתא, בבבא ד', גם בכ"י פרידברג הנוסח הוא 'מפני החדש'. העובדה שבפעם הראשונה יש הגהה ובפעם השנייה כ"י פרידברג גורס כמו שאר עדי הנוסח מעידה בכירור שמדובר בהגהה.³⁴ בבבא ב' מצאנו בכ"י פרידברג עוד שינוי המקרב את לשון הברייתא שבבבלי ללשון תנאים. במקום הגרסה שבשאר עדי הנוסח בבבלי: 'שלא יראה בעל הבית שעה פנויה לו ויאמר לקרובו עני "הרי זו פאה"', גורס כ"י פרידברג: 'שלא יראה בעל הבית שעה פנויה לו ויתננה לקרובו עני'. שני דברים מתרחשים בנוסח כ"י פרידברג בעת ובעונה אחת. הדבר הראשון הוא שיש כאן לשון תיאור במקום ציטוט של בעל הבית, מה שמפשט את הלשון בסגנון המוכר לנו מענפי נוסח מעוכדים של מסכתות מן התלמוד הבבלי. זאת ועוד, בלשון התנאים הקלסית הארץ ישראלית הפועל המתאר את מצוות פאה הוא 'מתן פאה'. כך בפתיחת תיאור מצות פאה במשנה, פאה א, ג שנינו: 'נותנין פאה מתחלת השדה ומאמצעה רבי שמעון אומר ובלבד שיתן בסוף כשיעור', ובספרא שלנו 'לא יתן אדם פיאה אילא בסוף'. ובהמשך, בבבא ג', 'עכשיו הוא נותן פיאה...'. אומנם בלשון הארץ ישראלית המקורית יש גם שימוש בפועל 'להניח' פאה. בבבא ד' בספרא, בתוספתא ובירושלמי: העוברים ושבים אומרים שהוא לא הניח פאה – כי הם רואים את סוף השדה והוא קצור – פירושו של דבר שבעל הבית לא הניח פאה. הבחנה זו חשובה, כי ייתכן שהוא באמת נתן פאה, אלא שהוא לא הניח את סוף השדה. אבל בבבלי יש איחוד של הדברים, וכל התיאור של מצות פאה מתורגם לפועל 'מניח': 'בשביל ארבעה דברים אמרה תורה להניח פאה'... ובבבא ג': 'עכשיו מניח בעל הבית פאה'. כאמור, בכ"י פרידברג מצאנו 'שלא יראה בעל הבית שעה פנויה לו ויתננה לקרובו עני'. נראה שגרסן שהכיר את הלשון הנוהג במקורות הארץ ישראליים בעניין מצות פאה והתחשב בלשון זה שינה את הברייתא כדי לשקף את מה שהוא ראה כסגנון מדויק יותר: 'יתננה'. חילוף שלישי נמצא בבבא ג'. כל עדי הנוסח של הבבלי, כולל קטע הגניזה המזרחי, גורסים את הבינוני לפני שם העצם: 'מניח בעל הבית פאה'. אך בכ"י פרידברג לא רצה הגרסן להחליף את הבינוני 'מניח' בבינוני 'נותן', כמו בספרא ובתוספתא שגורסים 'עכשיו הוא נותן פיאה', אבל הוא אכן רצה לשנות את הסדר: הוא היחיד הגורס כמו בסדר לשון התנאים: 'עכשיו בעל הבית מניח פיאה'.

34 לעיתים קרובות הערות ותיקונים אינם עקיבים, ובדרך כלל אפשר לזהות את היעד העקיבות על ידי שמגיחים את הטקסט בהתחלה אבל לא בהמשך. לעומת זאת, לשון המקור צריך להיות עקיב, אלא אם כן אפשר לעמוד על סיבה לבחירה במונח אחד בבבא אחת ומונח אחר בבבא אחרת, וכאן אין להעלות על הדעת שיקול כזה.

ההבחנה בין שני השלבים בהתפתחות הסוגיה: עצם מסירת הברייתא בבבלי שבת – בלשון 'להניח פאה' ו'מפני החשד' – לעומת העיבוד שבכ"י פרידברג, שהחזיר את לשונות התנאים 'מפני מראית העין' ו'יתננה', וטיב הפעילות של שניהם, מאפשרים לנו לעמוד על התפתחות הסוגיה בצורה מדויקת.

לפנינו שני שלבים בפיתוח הטקסט של הבבלי: את הראשון ייחסנו לעורכים ואת השני לגרסנים. אפשר לראות שבשלב הראשון – בניגוד למסרן של הברייתא בירושלמי פאה – המסרן בבבלי שבת דבק בגרסה המקורית של המסורת, זו שבספרא. מסרן זה לא הכיר או לא התייחס לנוסח הברייתא שבתוספתא. במקרה הזה אף שללנו את האפשרות שאמוראים העירו על פי התוספתא, שכן ייחוס המימרה שבסוף הסוגיה לרבא או לרב פפא, מימרה שמושפעת מן התוספתא, אינו משקף את הגרסה המקורית בסוגיה, שהרי בקטע גניזה דעה זו מובאת בסתם. דווקא בשלב השני, שלב העיבוד של הגרסנים, המשתקף במקרה שלנו בנוסח המעובד של כ"י פרידברג, אנו

עדים להחדרה של לשון התוספתא ולשון התנאים בכלל לתוך הבבלי.³⁵

בסקירה זו של תולדות הברייתא הבחנו בין שני שלבי התפתחות: (1) שלב מסירת הברייתות שבבבלי, הכרוך בעריכה של ממש – הכנסת שינויים שיתאימו את החומר התנאי להקשרו החדש. (2) שלב פיתוח נוסח משני מעובד של הבבלי, המשתקף בפעילות הגרסנים בבבל, כגון אלו האחראים לנוסח כ"י פרידברג, שבו אנו עדים לתיקוני לשון מזעריים, שבין היתר מחזירים ומחזירים ללשון החופשי של הבבלי הערוך את הניסוחים התנאיים הקדומים הנתפסים כאותנטיים יותר. הבחנה ברורה בין שני השלבים בהתפתחות הנוסח של הסוגיה מסייעת בידינו להבין את התגבשותה ואת דרכי ההתגבשות של הבבלי כולו.

35 אפשר לטעון שהנוסח בכ"י פרידברג 'מפני מראית העין' הוא פרי הגהה שהתרחשה בתקופת הראשונים, שהרי הראשונים ערים לספר התוספתא ולפעמים הם מגיחים את הברייתות בבבלי על פי מקבילות בתוספתא. העובדה שכ"י פרידברג אינו עקיב וגורס 'חשד' בהמשך, לכאורה מחזקת אפשרות זו. מכל מקום מצאנו הגהות מעין אלו בפעילות של הגרסנים האחראים לענפי הנוסח בבבלי, וראו לעיל בהערה 33.